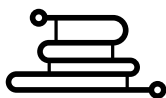

Biblioteka
INCUS

TIM press

Biblioteka INCUS

Filozofija slobode

2. izdanje

Lars Fr. H. Svendsen

Naslov izvornika

Frihetens filosofi

© **Universitetsforlaget**

© za hrvatsko izdanje:

TIM press d.o.o., Zagreb

tim.press@tim-press.hr

www.tim-press.hr

Sva prava pridržana.

ISBN 978-953-369-019-3

Lars Fr. H. Svendsen

Filozofija slobode

2. izdanje

S norveškoga preveo
Zlatko Petir

Zagreb, 2023.

**Izdavanje ove knjige
potpomogla je NORLA**

Sadržaj

Predgovor	7
Uvod	13
Prvi dio: Ontologija slobode	
I. Djelovati svojevoljno	27
II. Sloboda i determinizam	37
III. Reaktivni i objektivni stavovi	85
IV. Autonomija	99
Drugi dio: Politika slobode	
V. Liberalna demokracija	119
VI. Pozitivna i negativna sloboda	133
VII. Republikanski pojam slobode	159
VIII. Sloboda i jednakost	175
IX. Liberalna prava	215
X. Paternalizam	231
XI. Zaštita osobnih podataka	271
XII. Sloboda izražavanja	287
Treći dio: Etika slobode	
XIII. Ostvarenje slobode	305
Pogovor	333
Bilješke	335
Literatura	371
Kazalo	393

Uistinu važan oblik slobode uključuje pažnju i svijest i disciplinu i napor i biti u stanju uistinu se brinuti i žrtvovati za druge ljude, uvijek iznova, na bezbroj malih, neprijatnih načina, svaki dan.

David Foster Wallace

Predgovor

Može se činiti da je sloboda, više od svega što postoji, sama po sebi razumljiva. Sloboda je preduvjet da bismo uopće bili ljudi i da se razlikujemo od životinja. U osnovi, o vama ovisi želite li pročitati ovu knjigu. Možete čitati dalje ili je možete odložiti i umjesto toga raditi nešto drugo. To je slobodan izbor. Izuzevši posebne okolnosti, mi imamo moć da nešto činimo ili ne činimo, već prema našim potrebama. Postoji i politički okvir u vezi sa slobodom. Moglo bi se na primjer zamisliti da vam neka državna politika uskrati čitanje ove knjige jer sadrži nešto što bi se moglo shvatiti kao prijetnja vlasti, ili bih ja kao autor mogao biti zatvoren zbog izražavanja takvih misli. Naposljetku tu je i pitanje zašto bi vi čitali ovu knjigu, kakvu ulogu čitanje takve knjige može igrati u vašem životu.

Knjiga je obrana slobode od onih koji tvrde da sloboda nije spojiva s našom znanstvenom slikom svijeta, a protiv je onih koji su je u politici previše spremni žrtvovati zbog navodno viših ciljeva. Knjiga pokušava sagledati ta pitanja u međusobnoj vezi. Sloboda je fenomen s puno dimenzija, od ontoloških ili metafizičkih do političkih i osobnih. Polazna misao ove knjige je da jedan dio naših poteškoća u razumijevanju slobode potječe od brkanja različitih značenja slobode, pa se tako na primjer koristimo

političkim pojmom slobode da bismo razumjeli osobnu slobodu ili obrnuto. Upravo zbog toga bilo je važno napisati sveobuhvatnu knjigu u kojoj pokušavam razumjeti kako su značenja slobode na različitim razinama povezana i kako se međusobno razlikuju. Eventualna originalnost knjige sastoji se više u načinu kako je cjelina sastavljena nego u pojedinim dijelovima, ali smatram da sam usput iznio i neke nove priloge, u tumačenju i kritici različitih filozofa i teorija.

Knjiga je imala relativno dug put nastajanja i na tom se putu mijenjala. Opsegom je smanjena na otprilike trećinu onoga što sam prvobitno planirao, jer mi je tijekom rada postalo jasno da je puno toga o čemu sam odlučio pisati zapravo suvišno da bi me dovelo onamo kamo sam htio s projektom. Naročito je prvi dio knjige srezan na djelić onoga što sam prvobitno planirao. To znači da je prirodoznanstveni materijal otpao. Mnogo toga što se dogodilo unutar novijih neurofizioloških istraživanja relevantno je za problematiku slobode, ali odlučio sam to srezati na minimum jer razvitak na tom području ide toliko brzo da bi ono što bih morao napisati vrlo brzo zastarjelo. Osim toga moji argumenti nisu ovisni o specifičnim otkrićima unutar neurofiziologije. Zatim je politička dimenzija slobode jasnije stupila u središte knjige jer, prema mojem mišljenju, tu nalazimo najvažnije pristupe problemu koji se tiču slobode danas.

Ovo očito nije *iscrpna* studija o slobodi. Takvo što se ne može napisati. Praktički svakoj temi koja se načinje mogla bi biti posvećena jedna cijela knjiga. Filozofska literatura o slobodi toliko je golemog opsega da jedva da je kojem čovjeku suđeno da pročita više od djelića. Mnogi će primijetiti da nedostaju opširne rasprave o pojmovima slobode primjerice Tome Akvinskoga, Spinoze, Kanta, Schellinga i Sartrea. Ti filozofi imaju nesumnjivo vrlo zanimljive

rasprave o slobodi, ali imati priliku pročitati sve što se može činiti zanimljivim nije luksuz koji si možemo priuštiti da bi se knjiga uopće mogla napisati do kraja. Neću dati ni sabrane prikaze teorije o slobodi pojedinog filozofa, i umjesto toga koristim se dijelovima teorija različitih filozofa kako bih sastavio nešto svoje. Nisam pokušavao napisati socijalnu ili filozofsku povijest slobode ili dati sustavni pregled svih različitih stajališta o slobodi u suvremenoj filozofiji.¹ Takav knjiški projekt ispunio bi mnogo svezaka i u devedeset posto bi se sastojao od obrazloženja onoga što shvaćam kao slijepe ulice. U predgovoru *Filozofiji zla* napisao sam da nikad nisam radio na nekoj temi u kojoj je opseg literature toliko golem kao u problematici zla. Nakon što sam napisao ovu knjigu o slobodi, moram priznati da se literatura o zlu pokazuje kao relativno prihvatljiva jer je vjerojatno napisano više filozofskih radova o slobodi nego o nekom drugom problemu. Popis literature na kraju knjige broji više od tristo pedeset naslova, ali to je samo manji dio tekstova koje sam prošao u radu na knjizi i malen dio sveukupne literature. Moram se složiti s tvrdnjom Daniela Dennetta da ima napretek filozofskih radova o slobodi volje pretežito tehničkoga karaktera koji, na žalost, taj problem promatraju samo s estetskog stajališta – možemo se najviše diviti njihovoj tehničkoj briljantnosti – s obzirom na to da ne zahvaćaju stvarne probleme koje tema postavlja.² S druge strane Dennett i ja nećemo se složiti o tome što su ti stvarni problemi. Kako ja to vidim, Dennett je previše reduktivan i snašao ga je gubitak problema, to jest on problematična pitanja naprosto isključuje, dok će on misliti da ja srljam ravno u metafizičko živo blato od kojeg nas on pokušava spasiti.

Pokušao sam proučiti najrelevantniju literaturu za svoj posao i koristio sam se fusnotama kako bih čitatelje uputio

na ostalu literaturu. Drugi autori bi dali prioritet drugim tekstovima više nego što sam to ja učinio i iskoristili više prostora za raspravu o teoriji Johna Rawlsa o pravednosti, dok ja mislim da ona više ne proizvodi tako zanimljive uvide, i da je, uz ostale, gledište Amartyje Kumara Sena plodniji trag koji treba slijediti. Može biti vrijedno zapamtiti da iako je Rawlsovo djelo *A Theory of Justice* najdiskutiranije, najoduševljenije pozdravljeno i najkritiziranije djelo u političkoj filozofiji od izdavanja 1971., ono jedva da je imalo neki odraz u stvarnoj politici – a to su Senovi radovi naprotiv imali. No nema mjesta za obrazlaganje svih takvih izbora teorija. Ova knjiga je mogla biti puno opsežnija i nebrojena su sporedna pitanja kojima su se mogle ili možda trebale posvetiti opsežne diskusije. Moja ambicija je bila da pokušam napisati što je moguće suvisliji prikaz, od temeljnih ontoloških i antropoloških pitanja preko politike do područja osobne slobode.

Ova je knjiga vjerojatno postala nešto manje pristupačnijom od većine mojih ranijih knjiga. Ona je uz to i opsežnija. Dijelovi knjige pisani su u „analitičkim“ stilu nego mnoge moje ranije knjige koje su često bile „kontinentalnije“ u obliku.³ To nije izraz mojega filozofskog „novog smjera“. Obrazovan sam unutar obje stručne tradicije, navodna suprotnost među njima nikad mi nije bila naročito važna, a na obje tradicije gledam kao na dijelove filozofskog alata u kojima pokušavam odabrati oruđa koja su najprikladnija za istraživanje zadane teme. Ova knjiga zahvaća niz različitih tema. Neke su obrađene „analitičkim“ oruđima, druge „kontinentalnijima“, a većina njih objema. Kako ja to vidim, važna filozofska razdjelnica ne prolazi između „analitičke filozofije“ i „kontinentalne filozofije“, nego prije između filozofije koja odlučuje biti od koristi za život i filozofije koja nema

nešto postupno, dok je status – i prava koja on implicira – apsolutan. Sposobnost za autonomiju će uvijek biti *stupanj* autonomije, od minimalne autonomije do idealne autonomije. Nitko ne ispunjava idealnu autonomiju, ali nekim pojedincima nedostaje sposobnost u tolikoj mjeri da se svrstavaju ispod granice minimalne autonomije. To vrijedi za malu djecu koja još nisu razvila sposobnosti, naročito one kognitivne, koje se zahtijevaju. Ljudi u komi iz očiglednih razloga se svrstavaju ispod granice. Bit će i nekih zapletenih slučajeva, na primjer ljudi s određenim psihičkim tegobama koji mogu biti iznad ili ispod granice, ovisno o trenutačnoj situaciji. Poanta je da svi ljudi iznad određene životne dobi imaju presumpciju o sposobnosti za autonomiju, i iz toga slijede određena prava. Problematika prava će se obrađivati u devetom poglavlju, a u nastavku ovoga poglavlja usredotočit ćemo se na autonomiju kao sposobnost ili osobinu.

Imati status autonomnog znači imati autoritet da se odlučuje u nekoj sferi vlastita života te je za druge nelegitimno da se upleću u tu sferu upotrebom moći, pod uvjetom da to nije odobreno od aktera. Taj status dodjeljuje se pojedincu jer ima određene sposobnosti da provede i kontrolira djelovanja polazeći od *razloga*. Biti autonoman znači upravljati samim sobom. Bit ćemo autonomni jer je to nerazdvojivo povezano s vrijednosti čovjeka, s tim što nas čini drugačijima od svih životinja. Biti autonoman znači biti odgovoran za vlastiti život, i za ono što je u njemu dobro i za ono što uopće nije dobro. Može se reći i da biti autonoman znači biti *jedno* sa sobom samim, u tom smislu da se djeluje polazeći od razloga koji su u odlučujućem – ali teško objašnjivom – smislu nečiji *vlastiti*. Biti autonoman subjekt znači imati određen odnos prema jastvu koji znači da je čovjek odgovoran za svoja djelovanja

i misli, tako da se može reći da su ona njegova *vlastita*. Biti autonoman zahtijeva više od toga da akter može slijediti svaki trenutačni impuls, a da ga u tome nitko ne sprečava. U tom bi slučaju autonomno bilo i svako drugo biće sa sposobnosti da se samo pokreće. Akter mora biti samostalan u grubljem smislu.

Razlikuje se moralna od osobne autonomije, gdje je moralna autonomija sposobnost nametnuti sebi samom moralna načela, dok je osobna autonomija presumptivno moralno neutralna osobina koju akter može razvijati u svim aspektima svojega života, a ne samo u moralnim pitanjima. Ta distinkcija međutim može biti varljiva jer može stvoriti dojam da akter može imati samo moralnu ili samo osobnu autonomiju, dok autonoman akter mora imati obje. Autonoman akter mora moći sam sebi nametnuti moralna načela, ali i biti samostalan u djelovanjima bez relevantnih moralnih aspekata.⁹⁶

U grubim crtama postoje tri vrste teorija o autonomiji kao sposobnosti: (1) hijerarhijske, (2) temeljene na autentičnosti i (3) kantovske: Za hijerarhijske modele se ugrubo može reći da se sastoje u tome da akter ima pozitivnu identifikaciju višeg reda sa svojim preferencijama nižeg reda, to jest sposobnost drugog reda za kritičku refleksiju o preferencijama višeg reda kao i sposobnost da održava ili promijeni te preferencije.⁹⁷ Teorije autentičnosti će u grubim crtama reći da je osoba autonomna ako su njegova shvaćanja i preferencije na određene načine došli u stanje da im u osnovi leži racionalna refleksija te da nisu proizvodi prisile, prevare, manipulacije i slično. Biti autonoman znači djelovati polazeći od razloga, razmatranja, osobina i slično, koje nisu nekome naprosto nametnute izvana, nego su dio onoga što možemo nazvati nečijim autentičnim jastvom.⁹⁸ Treća, kantovska pozicija može

se promatrati kao radikalnija inačica teorije temeljene na autentičnosti, i reći će da je samo u potpunosti autonomno ono djelovanje koje je motivirano moralnim zakonom što ga akter sam sebi daje.⁹⁹ Neću se ovdje zadržavati na kantovskoj teoriji, ali ću joj se vratiti u trinaestom poglavlju. Ovdje ću se usredotočiti na hijerarhijske teorije i navesti neke specifičnosti teorije autentičnosti. Mora se naglasiti i da razlika između teorija autentičnosti i hijerarhijskih teorija nije uvijek baš jasna, jer se može reći i da zahtjev za autentičnosti sadrži sposobnost da promišljamo o svojim vrijednostima i željama te da se s njima identificiramo.

Harry Frankfurt razumijeva autonomiju kao akterovu pozitivnu identifikaciju višeg reda s preferencijama nižeg reda. Mogu imati preferenciju prvog reda da pijem vino i ako je to preferencija koju želim imati i s kojom se želim identificirati, pijenje vina je autonomno. Ako međutim ne želim imati tu želju, ali me to ipak pokreće na djelovanje, pijenje vina neće biti autonomno. Isto će vrijediti i za sve druge preferencije koje bih mogao imati. Frankfurt tvrdi da će uvijek biti dostatnih uzroka za ono što čovjek jest i što čini, a to znači da nije mogao biti drugačiji ili nije mogao djelovati drugačije, pod uvjetom da su uzročni nizovi takvi kakvi jesu. Sloboda se zato prema Frankfurtu sastoji u tome da se bude *svesrdan*, da se izvrši djelovanje jer ga se želi izvršiti, i to je nadalje želja koju se želi imati. Kada si svesrdan, kada imaš posve nepodijeljenu volju, kada se u potpunosti brineš o nečemu, koristiš poseban oblik slobode.¹⁰⁰ Više slobode od toga ljudi ne mogu imati, tvrdi on.¹⁰¹

Nameće se pitanje je li to *dostatno* da bi se obrazložila autonomija. Frankfurt tvrdi da imati slobodu djelovanja znači posjedovati harmoniju između toga što se čini i toga što se želi činiti.¹⁰² Problem je što je to na primjer spojivo

dobrobit tako što raskidaju s preferencijskom neutralnošću, dok će preferencijski neutralno stajalište isključivo obrazlagati subjektivne preferencije aktera. Problem je što pojedini akter ne misli nužno da je najvažnije maksimizirati njegovu dobrobit. Akter može primjerice biti pristaša apsolutne jednakosti rezultata i onda će odlučujuće biti da svi dobiju točno jednako puno dobrobiti, prije nego da jedan dobije najviše moguće. Drugi akter može misliti da je najvažnije maksimizirati osobnu slobodu, treći da je najvažnije da se ispune određene moralne norme. Premisa da se treba maksimizirati vlastitu dobrobit pojedinog aktera nije nesporna.²⁵⁵ Sunstein i Thaler pokazuju kako su snažno zaglavljani u predodžbi o *homo oeconomicusu* i zato pretpostavljaju kao nesporno da je svima nama primarno stalo da maksimiziramo vlastitu korist. Mi međutim nismo takvi – ljudska motivacija je mnogo kompleksniji fenomen.

Problem s Thalerovim i Sunsteinovim „standardnim pravilima“ je što oni pretpostavljaju jednu idealnu normu dobrobiti, dok su ljudi različiti. Ta norma dobrobiti u bitnome postaje nespecificirana. „Dobrobit“ je problematičan pojam kojem različiti ljudi mogu davati različit sadržaj. Ovdje bi možda moglo biti prikladno uzeti kao temelj takozvano istraživanje sreće. Možda je sreća – ili preciznije: subjektivan ugodan osjećaj – standard prema kojemu trebamo težiti. Ako bismo trebali navesti neke od uobičajenih rezultata do kojih se došlo u istraživanju sreće, možemo na primjer spomenuti da više novca dovodi do malo više sreće, ali ne baš jako puno u bogatoj zemlji poput Norveške.²⁵⁶ Ne treba biti zaokupljen materijalnim dobrima jer zaokupljenost njima snižava osjećaj sreće. Treba imati prijatelje i biti u braku ili imati partnera, dok roditeljstvo snižava osjećaj sreće. Većina ih navodi da

su sretniji na poslu nego u nekom drugom dijelu života. Ljudi koji više rade navode više razine sreće od ljudi koji manje rade. Žene su više na ljestvici od muškaraca. Godine života su važne: U prosjeku su ljudi najsjretniji u dobi od dvadeset sedam godina, i potom razina sreće pada sve dok nije na dnu kada ljudi navrše šezdeset devet godina, prije nego što opet malo poraste. Treba živjeti u zemlji s velikom individualnom slobodom. Ljudi koji su angažirani u različitim poslovima i rade za to da svijet učine boljim mjestom nisu više na ljestvici od ljudi koji se o tome ne brinu. Obrazovanje ili načitanost načelno ne ostavljaju nikakve rezultate na ljestvicu sreće. Ako bismo rabili subjektivan ugodan osjećaj poput standarda, to bi nam dalo pokazatelje o tome kako se ljude treba poticati. To ima malo veze sa spolom i uzrastom, ali ljudi bi se onda trebali primjerice poticati da rade više ili da stupaju u brak. S takvim poticanjem bi se možda mnogi složili. Ali što je s poticanjem da nemaju djecu? Ili poticati ljude da ne čitaju knjige ili da se ne obrazuju jer to ne utječe na ljestvicu sreće. Bi li ljudi tada radije koristili svoje vrijeme na nešto drugo što, zapravo, daje rezultate? Takvo poticanje jedva da bi zadobilo široku potporu, ali čini se da ono slijedi iz stajališta temeljenog na subjektivnom ugodnom osjećaju. Različita obilježja koja, statistički gledano, daju čovjeku više mjesto na ljestvici mjerenja subjektivnog ugodnog osjećaja ne daju i ono što svi – ili većina – smatra optimalnim životom. Mogli bismo zamisliti život koji bi bio na vrhu ljestvice po svim mjerenjima subjektivnoga ugodnog osjećaja, a da to nije nužno život koji bismo željeli. Mora se istaknuti da istraživanje sreće može reći samo nešto o tome što navodi prosječnog građanina da se osjeća dobro, ali taj prosječni građanin je čisti konstrukt. Prosječnom građaninu više subjektivnog ugodnog osjećaja daje životni

partner a ne novac, ali za neke ljude to ne vrijedi. Sami morate odlučiti pripadate li u jednu ili drugu kategoriju – u tome vam istraživači sreće ne mogu pomoći. Sigurno možemo odbaciti istraživanje sreće kao instancu za uspostavu idealne norme dobrobiti koju Thaler i Sunstein pretpostavljaju, ali premalo objašnjavaju.

Što je s objektivnijim mjerilima od subjektivnoga ugodnog osjećaja, poput zdravlja, duljine životnoga vijeka, ekonomske sigurnosti i sličnog? Različiti ljudi će različite vrijednosti dobrog života različito ocjenjivati. Za jednu osobu dobro zdravlje može biti najvažnija vrijednost, dok će druga prednost dati užicima koji na dulji rok nisu povoljni za zdravlje. Jedni roditelji će željeti da njihova djeca jedu što je moguće zdraviju hranu, dok će drugi misliti da je najvažnije da djeca mogu jesti ono što vole. Niti stajalište za jabuke, a protiv kolača nije preferencijalno neutralno. Tu bi se libertarijanski paternalist trebao sjetiti najvažnijeg na što upućuje John Stuart Mill:

Praktični princip koji ljude vodi njihovom mnijenju o reguliranju ljudskog ponašanja je osjećaj koji svatko ima – da od svakog treba zahtijevati da se ponaša tako kako bi on ili oni kojima je naklonjen željeli da se ponaša. Nitko zaista ne priznaje sebi da je njegova norma prosuđivanja ono što se njemu dopada, ali mišljenje o ponašanju koje nije podržano razlozima može se samo smatrati kao stvar osobnog opredjeljenja; a ako razlozi koji se daju samo apeliraju na slična opredjeljenja drugih ljudi, to je još uvijek samo ono što se dopada mnogim ljudima, umjesto jednom čovjeku.²⁵⁷

Većina novijeg liberalizma je vrijednosno pluralistična. On ističe da mi ljudi težimo za ciljevima koji nisu samo različiti, nego često i nespojivi. To ne vrijedi samo za odnos

- Searle, John Rogers: *Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
- Sejersted, Francis i drugi: „Ytringsfrihed bør finde sted” (Sloboda izražavanja treba postojati), NOU 1999: 27, <http://www.regjeringen.no/Rpub/NOU/1999/027/PDFA/NOU199919990027000DDDPDFA.pdf>
- Sen, Amartya: „Rational Fools: A Critique of the Behavioral Foundations of Economic Theory“, *Philosophy and Public Affairs* 4/1977.
- Sen, Amartya: *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation*, Oxford University Press, Oxford, 1981.
- Sen, Amartya: *Rationality and Freedom*, Belknap Press, Cambridge, 2002.
- Sen, Amartya: *Inequality Reexamined*, Harvard University Press, Cambridge MA, 1992.
- Sen, Amartya: *Development as Freedom*, Oxford University Press, Oxford, 1999. (= *Razvoj kao sloboda*, prijevod Tomislav Buljević, Algoritam, Zagreb, 2012.).
- Sen, Amartya: *The Idea of Justice*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2009.
- Shearer, David R.: *Policing Stalin's Socialism: Repression and Social Order in the Soviet Union, 1924-1953*, Yale University Press, New Haven/London, 2009.
- Siegel, Karolynn i Peter Tuckel: „Suicide and Civil Commitment“, *Journal of Health Politics, Policy and Law* 12/1987.
- Simhony, Avital i David Weinstein (urednici): *The New Liberalism: Reconciling Liberty and Community*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
- Sinnott-Armstrong, Walter i Lynn Nadel (ur.): *Conscious Will and Responsibility: A Tribute to Benjamin Libet*, Oxford University Press; Oxford, 2011.
- Skinner, Burrhus Frederic: *Walden Two*, Hackett Publishing Company, Indianapolis/Cambridge, 2005. (1948). (= *Walden Dva*, prijevod Mina Dordević, Idiom, Zagreb, 2011.).
- Skinner, E. Benjamin: *A Crime So Monstrous: Face-To-Face With Modern-Day Slavery*, Free Press, New York/London/Sydney, 2009.
- Skinner, Quentin: *Vilkårlig makt: Essays om politisk frihet (Samovoljna vlast: Eseji o političkoj slobodi)*, Res Publica, Oslo, 2009.
- Skinner, Quentin: *Liberty Before Liberalism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- Smith, Adam: *Theory of Moral Sentiments*, Glasgow Edition Vol. 1, Liberty Fund, Indianapolis, 1976.
- Smith, Adam: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Glasgow Edition Vol. 2, Liberty Fund, Indianapolis, 1981. (= *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, prijevod Marijan Hanžeković, Poslovni dnevnik i Masmedia, Zagreb, 2007.).

- Smith, Adam: *Lecture on Jurisprudence*, Glasgow Edition Vol. 5, Liberty Fund, Indianapolis, 1982.
- Smilansky, Saul: *Free Will and Illusion*, Oxford University Press, Oxford, 2000.
- Solove, Daniel J. : *Understanding Privacy*, Harvard University Press, Cambridge MA/London, 2008
- Solove, Daniel J.: *Nothing to Hide: The False Tradeoff Between Privacy and Security*, Yale University Press, New Haven/London, 2011.
- Soon, Chun Siong i drugi: „Unconscious determinants of free decisions in the human brain“, *Nature Neurosciende*, 13. travnja 2008.
- Soysa, Indra de i Hanne Fjelde: „Is the Hidden Hand an Iron Fist? Capitalism and Civil Peace, 1970-2005“, *Journal of Peace Research* 3/2010.
- Starr, Paul: *Freedom's Power. The True Force of Liberalism*, Basic Books, New York, 2007.
- Steward, Helen: *A Metaphysics for Freedom*, Oxford University Press, Oxford, 2012.
- Stocker, Michael: *Plural and Conflicting Values*, Clarendon Press, Oxford, 1990.
- Strawson, Galen: *Freedom and Belief*, Clarendon Press, Oxford, 1991.
- Strawson, Galen: „The Impossibility of Moral Responsibility“, *Philosophical Studies* 75/1994.
- Strawson, Peter F.: *Freedom and Resentment and Other Essays*, Routledge, London, 2008.
- Streatfeild, Domini: *Brainwash. The Secret History of Mind Control*, Hodder & Stoughton, London, 2006.
- Suppes, Patrick: „The Transcendental Character of Determinism“, *Midwest Studies in Philosophy* 18/1993.
- Svendsen, Lars Fr. H.: *Mennesket, moralen og genene – en kritikk av biologismen (Čovjek, moral i geni – kritika biologizma)*, Universitetsforlaget, Oslo, 2001.
- Svendsen, Lars Fr. H.: *Hva er filosofi (Što je filozofija)*, Universitetsforlaget, Oslo, 2003.
- Svendsen, Lars Fr. H.: *Frykt*, Universitetsforlaget, Oslo, 2007. (= *Strah*, prijevod Zlatko Petir, TIM press, Zagreb, 2010.).
- Svendsen, Lars Fr. H.: „Liberalismens historie fra Locke til Hobhouse – en skisse“, u Øystein Sørensen, Lars Fr. H. Svendsen i Lars Peder Nordbakken: *Tre essays om liberalisme*, Civita, Oslo, 2008.
- Svendsen, Lars Fr. H. (urednik): *Liberalisme. Politisk frihet fra John Locke til Amartya Sen*, Universitetsforlaget, Oslo, 2009.
- Svendsen, Lars Fr. H.: *Arbeidets filosofi*, Universitetsforlaget, Oslo, 2011. (= *Filozofija rada*, prijevod Makso i Mirna Herman, TIM press, Zagreb, 2012.).

- Swinford, Steven i Nicola Smith: „World on the street ... they're listening“, *The Sunday Times*, 26. studenog 2006.
- Syse, Aslak: „Strafferettslig (u)tilregnelighet: juridiske, moralske of faglige dilemmaer“ (Kazneno-pravna (ne)uračunljivost: pravne, moralne i stručne dileme), *Tidsskrift for Strafferett (Časopis za kazneno pravo)* 03/2006.
- Sørensen, Øystein: *Drømmen om det fullkomne samfunn: Fire totalitære ideologier – én totalitær mentalitet? (San o savršenom društvu: Četiri totalitarne ideologije – jedan totalitarni mentalitet?)*, Aschehoug, Oslo, 2010.
- Talbott, William J.: *Which Rights Should Be Universal?*, Oxford University Press, Oxford/New York, 2005.
- Talbott, William J.: *Human Rights and Human Well-Being*, Oxford University Press, Oxford/New York, 2010.
- Tallis, Raymond: *Aping Mankind: Neuromania, Darwinitis and the Misrepresentation of Mankind*, Acumen, Durham, 2011.
- Tännsjö, Torbjörn: *Privatliv (Privatan život)*, Fri tanke, Lidingö, 2010.
- Taylor, Charles: *Sources of the Self: The Making of Modern Identity*, Harvard University Press, Cambridge MA, 1989. (= *Izvori sebstva: razvoj modernog identiteta*, prijevod Marina Miladinov, Naklada Breza, Zagreb, 2011.).
- Taylor: *The Ethics of Authenticity*, Harvard University Press, Cambridge, 1992. (= *Etika autentičnosti*, prijevod Dafne Vidanec, Verbum, Split, 2009.).
- Taylor, Charles: „Hva er galt med negativ frihet?“ („Što je pogrešno s negativnom slobodom“), prijevod Lars Alldén, u Lars Fr. H. Svendsen (urednik): *Liberalisme*, Universitetsforlaget, Oslo, 2009
- Taylor, James Stacey (urednik): *Personal Autonomy: New Essays on Personal Autonomy and Its Role in Contemporary Moral Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge/New York, 2005.
- Thaler, Richard H. i Cass Robert Sunstein: „Libertarian paternalism“, *The American Economic Review* 2/2003.
- Thaler, Richard H. i Cass Robert Sunstein: „Libertarian Paternalism is Not an Oxymoron“, *The University of Chicago Law Review* 4/2003.
- Thaler, Richard H. i Cass Robert Sunstein: *Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth, and Happiness*, Yale University Press, New Haven, 2008. (= *Poticaj: Moguće je donositi bolje odluke o zdravlju, bogatstvu i sreći*, prijevod Suzana Keleković, Planetopija, Zagreb, 2009.)
- Thompson, Judith Jarvis: „The Right to Privacy“, *Philosophy and Public Affairs* 4/1975.
- Tocqueville, Alexis de: *Om demokratiet i Amerika*, prijevod Erik Thorstensen, u Lars Fr. H. Svendsen (urednik): *Liberalisme*, Universitetsforlaget, Oslo, 2009. (= *O demokraciji u Americi*, prijevod